

VARTO ALEVİLERİNDEKİ ZİYARET FENOMENİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A Research on the Visiting Phenomenon of Varto Alevi

Eine Untersuchung des Besuchsphänomens bei den Aleviten in Varto

Fatoş YALÇINKAYA*

Ziyaret fenomeni dini-sosyal hayat içerisinde halk inancının önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Bunlar genellikle pır/dede/baba mezarı veya ziyaret¹ (dağ, ağaç, taş ve su bulunan kutsal mekân) şeklinde adlandırılır. Bu kutsal mekânların bulunduğu yerin ziyaret edilmesindeki amaç bazı kutsal ruhlar yardımıyla Tanrı'dan yardım isteme ve dileklerinin gerçekleşmesi için bu ruhların aracı olmasını sağlamaktır.

Z
Ö

Kutsal mekân insan ilişkisi bağlamında Varto'da bulunan ziyaretler ve bunların etrafında teşekkül eden ritüeller ele alınıp incelendiğinde bu mekânlar ve insanlar arasında genel anlamda psiko-sosyal bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Ziyaret fenomeni çevresinde gerçekleşen ritüellerin temelinde bu ritüellerin yaratıldığı toplumların kültürel belleğine ait inançlar yer almaktadır. Varto Alevilerine ait ziyaretler yarırlardan daha ziyade dağ, ağaç, taş ve su kültürüne ait unsurlarla doludur. Kökeni kitabî dinlerden öncesine dayanan bu inanç günümüzde tüm canlılığını korumaktadır.

1 Ziyaret: Varto Alevileri ziyaret terimi yerine “ziyar” terimini kullanırlar.

* Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı.
fatos-yalcinkaya@hotmail.com.

Psikolojik olarak rahatlamak ve sorunlarını halletmek isteyen insan kutsalla temasa geçeceği kutsal mekânlara ihtiyaç duyar. Bu kutsal mekânlar aynı zamanda kutsalın tezahür ettiği yerlerdir. Toplum tarafından kutsal olduğu kabul edilen ziyaretler işte bu amaçla ziyaret edilmektedir. Bu ziyaretler aynı zamanda Tanrı ile kul arasında aracıdır. Asıl amaç O'na ulaşmak, yalvarıp yakarmaktır.

Bu çalışmada, Varto Alevilerinin inanç sistemi içinde yer alan ve onların yaşam biçimini büyük ölçüde şekillendiren ziyaret fenomeni ele alınıp incelenmiştir. Bu ziyaretlerin/ kutsal mekânların toplumun kültürel olarak şekillenmesinde önemli bir dinsel fenomen olduğu tespit edilmiştir. Makalede, ziyaret fenomeni ve bu inanç çevresinde şekillenen ritüellerin temellerinin nereye dayandığı fenomenolojik yöntem kullanılarak ele alınmıştır.

Varto'da toplam 96 köy bulunmaktadır. Bu köylerden 3'ü Varto merkeze yakın olduklarından mahalleye dönüştürülmüştür. Bu sebepten resmi kayıtlara göre 93 köy vardır. Bu köylerden 44'ü Alevi, 5'i Alevi-Sünni karışık köylerdir. Çalışmanın evreni bu 49 köydür. Çalışmanın teorik çerçevesi ortaya konulduktan sonra Varto'daki kutsal mekânlar tespit edilmiştir. Kutsal mekânlar ziyaret edilirken ziyaret grubu içinde katılımcı gözlemci olarak yer alınmış, ritüeller bizzat yerinde yaşanarak gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Varto, Alevi, ziyaret, fenomen, kutsal mekân.

ABSTRACT

The pilgrimage phenomenon is an important aspect of folk belief within religious-social life. These pilgrimages are usually called “pir”/“dede”/“baba” tombs or “ziyaret” (sacred places where mountain, tree, stone, and water occur). The aim of the pilgrimage to these sacred places is to ask God for help with the help of some sacred spirits and ensure the help of these sacred spirits in making pilgrims’ wishes come true.

After discussing and analysing pilgrimages in Varto and rituals formed around them in the context of relation between sacred places and human, it is ascertained that there is, in general terms, a psychosocial relation between these places and humans.

Beliefs belonging to the cultural memory of societies in which rituals practiced around pilgrimage phenomenon are created, figure in the basis of these rituals. The pilgrimages of Varto Alevi are full of elements belonging to mountain, tree, stone and water cults rather than tomb cult. Today, this belief, whose origins lay before monotheistic religions, preserves its liveliness.

A person who wishes to relax psychologically and overcome problems, needs sacred places where he will make contact with the divine. These sacred places are, at the same time, places where the divine appears. Pilgrimages, accepted as sacred by society, are made for this purpose. These pilgrimages are also a tool between God and human. The main purpose is to reach Him, to beg and pray Him.

This paper discusses and analyses the pilgrimage phenomenon that figures in Varto Alevi’ belief system and largely forms their way of life. It is determined that these pilgrimages/sacred places are an important religious phenomenon in the cultural forming of society. In the paper, the bases of the pilgrimage phenomenon and rituals formed around this belief are discussed by using the phenomenological method.

There are 96 villages in Varto. 3 of them, being close to centre of Varto, have become quarters. Therefore, according to official records, there are 93 villages. Alevi live in 44, and in 5 villages live both Alevi and Sunni Muslims. These 49 villages are frame of the study. After presenting the theoretical framework of the study, sacred places in Varto are determined. The author of the paper has participated in pilgrimages as an observer and has personally observed rituals.

Keywords: Varto, Alevi, pilgrimage, phenomenon, sacred place.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Besuchsphänomen bildet innerhalb des religiös-sozialen Lebens eine wichtige Dimension des Volksglaubens. Diese werden generell als Grabstätten der alevitischen Geistlichen *pir/dede/baba* oder als Wallfahrt² (Berg, Baum, Stein und heiligem Ort mit Wasser) bezeichnet. Hinter dem Besuch der heiligen Orte steckt die Absicht, mit Unterstützung von einigen heiligen Menschen Gott um Hilfe zu bitten und dabei diese heiligen Menschen als Vermittler für die Realisierung der eigenen Wünsche zu verstehen.

Im Kontext des Verhältnisses zwischen den Menschen und den heiligen Orten kam bei den Untersuchungen der Wahllfahrtsorte in Varto und den Ritualen, die in Verbindung damit dort entstanden sind, heraus, dass zwischen diesen Wahllfahrtsorten und den Menschen im allgemeinen eine psycho-soziale Beziehung besteht.

Ursprünglich gehen die Rituale, die im Rahmen des Besuchsphänomens praktiziert werden, auf Glaubenswahrheiten zurück, die dem kulturellen Gedächtnis der Gemeinschaften gehören, in denen sie entstanden sind. Die Wahllfahrtsorte der Aleviten in Varto sind eher mit Kultvorstellungen besetzt, die eine Verbindung zu den Bergen, Bäumen und Steinen aufweisen, mit den Grabstätten der Heiligen. Dieser Glaube, dessen Ursprünge auf die Zeit vor den Buchreligionen zurückgeht, zeugt noch heute von Vitalität.

Der Mensch, der sich psychologisch entspannen und seine Probleme lösen möchte, braucht heilige Orte, in denen er den Kontakt zum Heiligen sucht. Diese heiligen Orte sind zugleich auch Orte, in denen das was heilig ist, in Erscheinung tritt. Aus diesem Grunde werden die Wahllfahrtsorte, von denen in der Gesellschaft angenommen wird, dass sie heilig wären, besucht. Diese Besuche sind zugleich auch ein Mittler zwischen Gott und Mensch. Das eigentliche Ziel dabei besteht darin, Gott zu erreichen und ihn in allen Tönnen anzuflehen.

Diese Arbeit befaßt sich mit dem Besuchsphänomen, welches in dem Glaubenssystem der Aleviten in Varto etabliert ist und ihre Lebensart weitestgehend formt. Es wurde festgestellt, dass die Wahllfahrtsorte/heiligen Orte ein wichtiges religiöses Phänomen bei der kulturellen Gestaltung der Gesellschaft bilden. In diesem Beitrag wurden das Besuchsphänomen und die Ursprünge der Rituale, die sich um diesen Glauben herum gebildet haben, durch Anwendung phänomologischer Methode untersucht.

2 Besuch: Varto Aleviten verwenden anstatt des Begriff Besuch (*ziyaret*), den Begriff “*ziyar*”.

In Varto gibt es insgesamt 96 Dörfer. Da sich drei dieser Dörfer in der Nähe des Varto-Zentrums befanden, wurden sie in ein Stadtviertel umgewandelt. Aus diesem Grunde gibt es nach offiziellen Angaben 93 Dörfer. 44 dieser Dörfer sind alevitisch geprägt, während 5 von ihnen alevitisch-sunnitisch gemischte Dörfer sind. Die Grundgesamtheit der Arbeit umfaßt diese 49 Dörfer. Nach der Bestimmung des theoretischen Rahmens der Arbeit wurden die heiligen Orte in Varto bestimmt. Bei den Besuchen der heiligen Orte verhielt man sich innerhalb der Besuchsgruppe als teilnehmerder Beobachter und die Rituale wurden persönlich vor Ort erfahren und beobachtet.

Schlüsselwörter: Varto, Alevit, Besuch, Phänomen, heiliger Ort.

Giriş

Muş'un ilçeleri arasında Alevilerin yaşamış olduğu tek ilçe Varto'dur. Varto ilçesi Çaylar ve Omcalı olmak üzere iki nahiyeden oluşmaktadır. Bu nahiyelerde toplam 93 köy bulunmaktadır. Bu köylerin 44'dü Alevi, 5'i ise Alevi-Sünni karışık köylerdir. Varto merkezde de Aleviler yaşamaktadır. Özellikle Hürriyet Mahallesi (Batı Varto), İnönü Mahallesi (Xoşan) ve Bahçelievler Mahallesi'nde (Kılçık)... Batı Varto ve merkezde yaşayan Aleviler genellikle eğitim ve iş için sonradan gelip Varto'ya yerleşmiş Alevilerdir. Varto Alevileri ağırlıklı olarak Zazaca³ konuşurlar. Alevi-Sünni karışık olan köylerdeki Aleviler ya Zazaca ya Kürtçe ya da hem Kürtçe hem de Zazaca konuşurlar. Hepsinin konuştuğu ortak dil ise Türkçe'dir.

Varto'da yaşayan Alevlerin, tam olarak ne zaman gelip Varto'ya yerleştikleri kesin olarak bilinmemesine rağmen bu bölgeye göçün batıdan doğuya doğru olduğu ve tarihinin 16. yüzyıla dayandığı söylenebilir. Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail arasındaki Çaldıran Savaşı'ndan sonra kitleler halinde Aleviler doğuya doğru göç etmişlerdir. Yerleşim yerleri ise ulaşımın zor olduğu dağlık bölgelerdir. Varto Alevi köylerinin çoğu dağ köyüdür. Dağ köylerine yerleşmiş olmaları onları kapalı bir toplum haline getirmiştir. Bu sebepten atalarına ait kültürel değerleri ve özellikle dini inanışları, uzun yıllar başka kültürlerle kapalı olduğu için canlılığını muhafaza etmiştir. Kültürel kodlarını korumayı sağlayan bir diğer kalkan ise konuşmuş oldukları "Zazaca"dır. Çevredeki hakim kültür ve inanca sahip egemen toplumun bireyleri bu dili anlamadıklarından buraya yerleşen topluluğa çok fazla müdahale edememiştir. Yakın geçmişe kadar dış kültürlerle kapalı olan Varto Alevilerinin inanç ve kültüründeki ziyaret fenomeni günümüze kadar eski canlılığını koruyabilmiştir.

Araştırmanın Konusu

İnanma isteği veya ihtiyacı insanla beraber var olup onunla beraber varlığını devam ettirmiş sosyal bir olgudur. İnsanlar inançlarını rahatlıkla yaşayabileceği bazı kutsal mekânlar belirlemişlerdir. Varto Alevileri bu yerlere "ziyar / ziyaret" adını vermişlerdir.

Kutsal mekân olarak kabul edilen ziyaretler, insanlık tarihi kadar eski ve insanların kültürel hayatlarının şekillenmesinde önemli rol oynayan dinsel fenomendir (Göka, 2001: 100). Bu çalışmanın konusu Varto Alevilerinin sosyal, kültürel ve dini hayatlarına

3 Zazaca; Bingöl, Erzurum, Muş ve Tunceli Alevilerinin ağırlıklı olarak kullandıkları ana dildir.

yön vermiş olan ziyaret fenomeni ve bu fenomen etrafında teşekkül eden ritüelleri ele alıp incelemektir.

Araştırmanın Alanı

Araştırmanın alanı Muş'un Varto ilçesi ve bu ilçeye bağlı Alevilerin yaşamış olduğu köylerdir. Alana çıkmadan önce Varto'daki bütün Alevi köyleri tespit edilmiştir. Varto'da eskiden 97 köy var iken bunlardan İnak, Alangoz, Xoşan ve Kılçıq Varto'ya bağlı mahallelere dönüştürülmüştür. Bu sebepten şu an resmi olarak Varto'da toplam 93 köy bulunmaktadır. Bu köylerin 44'dü Alevi, 5'i Alevi-Sünni köydür. Varto merkezde, Hürriyet Mahallesi (Batı Varto), İnönü (Xoşan) Mahallesi ve Bahçelievler (Kılçıq) Mahallesinde de Aleviler yaşamaktadır. Daha sonra yapılacak çalışmaların kolayca yürütülebilmesi için köylerin hem Türkçe hem de Zazaca adlarını vermeyi uygun bulduk. Çünkü bölgedeki insanlar bu köylerin Türkçe adlarına çok fazla hâkim değillerdir.

Araştırmanın Örnekleme

“Herhangi bir araştırma kapsamına giren obje, olay ve bireylerin tümüne birden “evren” denir.” (Arseven, 1993: 92). Kısacası araştırma evreni, araştırmacının belirtildiği koşullara uyan grubun tamamıdır. Bütün evrenin araştırmaya dâhil edilmesi mümkün olmadığı zaman izlenecek yol ise, evrenin içinde yer alan, özellikleri ve verdikleri cevaplar açısından evreni yansıtan daha küçük bir grup insandan bilgi toplamaktır. Buna örneklem denir. Örneklem, araştırma evreninden evreni temsil etmesi için seçilmiş gruptur. Bilgileri evrenin tamamı yerine evrenden seçilen bir örneklemden toplamak, daha ucuz, daha hızlı ve daha kolay bir yoldur (Suğur vd., 2009: 139). Kısacası evreni çalışmak yerine onu temsil eden sınırlı sayıda birey, olay ya da olguyu araştırmak daha pratik bir çözümdür. Bu çalışmada araştırmanın evrenini oluşturan köyler ise şunlardır: Varto'daki Alevi Köyler: Acarkent/Zaçex, Ağaçaltı/Xelefa, Alabalık/Mengel, Alnaçık/Serçug, Armutkaşı/Tanzik, Baltaş/Kemerê Hêmgini, Beşikkaya/Muska, Çaldere/Xwarûk, Çaltılı/Mışko, Çaylar/Uskırâ, Çayönü/Dırba, Çobandağı/Gestemerde, Dağcılar/Canesera, Diktepeler/Sêgira, Doğanca/Sofya, Dönertaş/Sarıç, Durucabulak/Eyna Lola, Eryurdu/Xaşxaş, Gelintaşı/Gaqır, Göltepe/Şêxpîr, Gölyayla/Kuzık, Görgü/Qurçık, Güzeldere/Zengena, Güzelkent/Tata, İçmeler/Reqasa, Kartaldere/Cıvarka, Koçyatağı/Gomê Zili, Köprücük/Qasıma, Kuşluk/Yekmal, Küçüktepe/Hemûg, Oğlakçı/Kovık, Omcalı/Keralıx, Onpınar/Emera, Ozankent/Gadıza, Sağlıcak/Dapak, Seki/Keça, Taşçı/Taçî, Taşlyayla/Şeman,

Teknedüzü/Badan, Tuzlu/Şorık, Üçbudak/Uskıra Qıja, Ünalı/İskender, Yarlısı/Goşkar, Yeşildal/Çorsan.

Varto'daki Alevi-Sünni Köyler: Ağaçkorur/Seferek, Bağıcı/Çarbuher, Çayçatı/Gundé Mıra, Taşdıbek/Xırbaqûb, Tepeköyü/Tepe.

Bazı köyler, idari olarak konumları değiştirilip merkeze bağlı birer mahalleye dönüştürülürken, nüfusu azalan bazı köyler ise en yakın köye bağlanmıştır. Yukarıdaki veriler, çalışmanın yapıldığı zaman Varto köylerinin idari durumuna göre kullanılmıştır.

Ziyaret fenomeni araştırmalarında basit tesadüfi örneklem kullanılması gerekmektedir. Çünkü ziyaret edilen mekâna gelen bireylerin tamamı araştırılmayacağı gibi her gruptan insana tam anlamıyla ulaşmak da mümkün değildir (Elmacı, 2017: 10).

Bu çalışmada evrenin özelliklerini içinde barındırabilen bir örneklem seçilmiştir. Bu örnekleme bütün köylerin incelenmesi yerine evrenin özelliklerini içinde barındırabilecek bazı köyler seçilmiştir. Amaç kısa zamanda gerekli incelemeyi yapabilme, aynı zamanda seçilen köylerin bütün köyleri temsil yeteneğine sahip olmasıdır. Örneklem evren hakkında genelleme yapmaya uygundur. Bütün köylerin ele alınıp incelenmesi makalenin hacmini aşacağından araştırmanın örnekleme için şu köyler seçilmiştir: Alabalık, Beşikkaya, Çaylar, Gölyayla, Güzeldere, Kartaldere, Köprücük ve Onpınar. Bu köylerin örneklem olarak seçilme nedeni hem birbirlerine yakın hem merkezden uzak oluşları hem de bütünü temsil etme kapasitesine sahip olmalarıdır. Birbirlerine yakın olmaları, herhangi bir sorun çıktığında tekrar gitmeyi kolaylaştırdığı için, merkezden uzak olmaları ise farklı kültürlerin etkilerine daha az maruz kaldığı için önemlidir.

Araştırmanın Yöntemi

Alan çalışmasına çıkmadan önce derleme ⁴yöntemi üzerine çalışılmış ve çalışma sırasında hangi yöntemin kullanılması gerektiği kararlaştırılmıştır. Daha sonra Türkiye'de ve dünyada ziyaret fenomeni üzerine yapılan ve bizim ulaşabildiğimiz çalışmalar incelenmiştir.

4 Daha geniş bilgi için bk. Metin Ekici (2018). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Geleneksel Yayıncılık; Özkul Çobanoğlu (2005). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemi Taribine Giriş*. Akçağ Yayınları.

Çalışmada niteliksel araştırma yöntemlerinden olan derleme, gözlem ve mülakat teknikleri kullanılmıştır. Mülakat için önceden sorular hazırlanmamış, icra ortamında yeri gelince anlaşılmayan kısımlar ya da daha fazla bilgi edinmek maksatlı sorular sorulmuştur.

*Niteliksel araştırma*⁵, insanların ve kültürlerin ayrıntılı, derinlemesine bir tanım yapmak, insanların gerçekliğe yükledikleri anlamı, olayları, süreçleri, kavrayış ve anlayışlarını ortaya koymak için yapılan bir eylemdir (Kümbetoğlu, 2005: 47-48).

Niteliksel yönetime dayalı araştırma yapan araştırmacılar, çalışmaya konu olan bireylerin ve bağlamların dilini kullanırlar. Böylece sosyal hayatı ve sorunları kendi gerçeklikleri içinde analiz edip yorumlayabilir (Tuncay, 2009: 45) ve insanların kimliklerini nasıl inşa ettiklerini açıklarlar (Neuman, 2012: 232).

Araştırmacının sorumluluğu, kaynak kişiye uygun ortamı hazırlamaktır. Araştırmacı kaynak kişide güven oluşturup onun dünyasına girebilmelidir. Çünkü tam ve sağlıklı bilgi elde etmesinin yolu budur. Ancak kurulacak samimi ve sağlıklı bağlarla kaynak kişiden samimi ve derinlemesine cevaplar alabilir. İnanç gibi hassas olan konularda tam bilgi alınabilmesi için kaynak kişinin derleyiciye güvenmesi gerekmektedir. Kaynak kişi ikna edilmeli ve bazı sorularla konu desteklenmelidir.

Çalışma sırasında öncelikle Varto İlçesi'ne bağlı Alevi köyler ve bu köylerdeki kutsal mekânlar tespit edilmiştir. Köyler tespit edildikten sonra bu köylerde yaşayan kişilerle iletişime geçip kutsal mekânların yerleri tespit edildikten sonra uygun zamanlarda bu mekânlar ziyaret edilmiştir. Ziyaret sırasında özel bir ortam hazırlanmamıştır. Çalışma

5 Niteliksel araştırma eylemi, bilgiyi ulaşmak için belirli kural, yöntem ve tekniklere dayanır. Bu araçlar gerçekliğin bütüncül bir biçimde kavranması için insanlar arasındaki ilişkileri, süreçleri, bağları, içsel bağımlılıkları ortaya çıkarıcı olmalıdır. Araştırmacı; bireylerin deneyimlerinden yola çıkarak onların sosyal dünyayı nasıl gördüklerini, bakış açılarından bu dünyayı nasıl değerlendirdiklerini anlamak için onların günlük sıradan hayat pratiklerini incelemelidir. Niteliksel araştırmacılar bilgi veya veri toplamaktan ziyade bireylerle konuşarak, onları gözlemleyerek, bütün verileri toplayarak onlar hakkında anlamlı, ayrıntılı, bütüncül bir resim ortaya çıkarmaya çalışırlar. Amaç sadece bilgi toplamak değil, onu oluşturan insanların dünyayı nasıl anlamlandırıp yorumladıklarını anlamaktır. Bu yüzden nitel araştırmacılar doğal bilimin yasa koyucu, sebep-sonuç ilişkisini açıklayıcı nedensellik ve genellemelerini reddederler. Sosyal dünya karmaşık, esnek çatışma ve çelişkilerle dolu bir yapıya sahip olduğundan bunu değerden bağımsız, bütünüyle tarafsız bir rol üstlenerek toplamak doğru olmaz (Kümbetoğlu, 2005: 47-48).

sırasında daha sağlıklı veriler elde edebilmek için incelediğimiz grubun içine katılımcı gözlemci olarak katıldık.

“Katılımlı gözlem” denilen bu yöntemle araştırmacı, çalıştığı konuya ilişkin kültür ya da alt kültürün içine girmeye ve onun parçası olmaya çalışır. Burada amaç belirli bir kültürü anlamak olduğu için, araştırmacının elinde herhangi bir gözlem veya görüşme aracı yoktur. Araştırmacı burada üzerinde çalışma yaptığı kültür veya alt kültürü alabildiğine ayrıntılı olarak tanımlamayı deneyecektir (Karasar, 2005: 12). Ziyaret sırasında kutsal mekânda olan insanlarla ya da ziyaretin yakınlarında bulunan köylerdeki insanlarla mülakat yapılmıştır. Ritüelleri yerinde gözlemlemek için hazırlamış olduğumuz çalışma takvimi için özellikle kutsal mekânların en fazla ziyaret edildiği Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları tercih edilmiştir. Daha önce yapmış olduğumuz ön hazırlıktan dolayı çalışmamızdan haberdar olan köylülerin ziyarete gidecekleri zaman bizi haberdar etmesiyle bu etkinliklere katılma fırsatı bulduk. Ritüellerin bizzat içinde yer aldığımız için bu ritüellerin her aşamasını birebir yaşama fırsatı da bulmuş olduk.

Kutsal mekânlar insanların huzur aradıkları ve O’na ulaşma arzusu içinde oldukları bir mekân olduğu için kaynak kişiler kamera ile görüntülenmek istemediler. Buna saygı duyup sadece elde ettiğimiz verileri bazen ses kaydıyla bazen de yazılı olarak kaydettik. Anlaşılmayan ya da eksik kalan yerler için ise kaynak kişilerle yüz yüze tekrar görüştük.

Katıldığımız etkinlikler ve bunun üzerine yapılacak çalışmadan kaynak kişiler haberdar edilmiştir. Yukarıda örnekleme olarak seçilen köylerin seçilme sebeplerinden biri herhangi bir sorun anında o yere tekrar gidebilmektir. Seçilen bazı köylerdeki ziyaret faaliyetlerine birkaç defa katılma imkânı bulduk. Daha önce Muş ili ve çevresinde yapmış olduğumuz yatırı ve ziyaretlerle ilgili çalışmadan rastladığımız sorunlara burada rastlanmadık. Muş’ta yapmış olduğum çalışma sırasında sık sık karşılaştığımız “Bunları neden topluyorsun, nerede yayınlayacaksın, adımızı vermeyin vb.” şeklindeki sorularla karşılaşmadık. Bölgenin insanı ve tanınan bir aileye mensup olmam bu çalışmayı sorunsuz halletmemdeki en önemli etki olmuştur.

Alan çalışmam yaklaşık üç yaz dönemini kapsamaktadır. Ritüellere müdahalede bulunmadığım gibi bizzat içinde aktif olarak rol aldım. Böylece gruba dâhil olmam ve grup tarafından kabul görmem daha kolay oldu. Kayıt altına alınan mülakat ve yazılı notlar ritüelden hemen sonra sıcağı sıcağına deşifre edilmiştir.

Yüksek lisans için hazırlamış olduğumuz “Muş'ta Yatırlar ve Yatırlarla İlgili Anlatılan Menkıbeler” (Yalçınkaya, 2008) adlı tezimiz bu çalışmanın ilk basamağını oluşturmaktadır. Tez için tespit ettiğimiz ziyaretler bu çalışmada tekrar kullanılmıştır.

Araştırmada fenomenolojik yöntemin esasları kullanılmaya özen gösterilmiştir. Fenomen, bir şeyin açığa çıkması, kapalı kalmaması ve kendini göstermesidir. Dolayısıyla bir varlığı anlamak, tanımak ve bilmek için öncelikle onun fenomenlerinin bilinmesi gerekmektedir (Arslantürk, 2001: 18). Fenomenolojik metot, dindar halkın kendi dinlerinin, fenomenlerde ifade edildiği, inançlarda sözle dile getirildiği, imanda anlaşıldığı ve kutsal kurumlar vasıtasıyla din dışı dünyada tezahür etmiş haliyle ne anlam ifade ettiğini belirleme/tanımlama hakkının dindar halka has bir şey olduğunu kabul eder (Cox, 2004: 243). İnsanların sergiledikleri davranışları anlamının yolu, onların davranışlarını genelleyerek belli kalıplar içine sokmak değil, o davranışların, öznel durumlarını, tarihsel ve sosyal koşullarını, inançlarını, değerlerini ve kurallarının çerçevesinde anlamaya çalışmakla mümkündür; esas olan davranışını bağlamı içinde değerlendirip anlamaktır (Demir, 2007: 131-132). Bu bağlamda araştırmada ziyaretçilerin veli (evliya) kavramına hangi anlamları yükledikleri, velilerin hangi özelliklere sahip olduğuna inanıldığı ve veli inancının arka planında bulunan düşünceler, değerler ve inançlar tarihsel ve kültürel olarak da incelenmiştir (Ak, 2018: 99).

Fenomenolojik yöntemi uygulanırken araştırmacı/gözlemci bazı şeylere riayet etmelidir. Öncelikle gözlemci, inceleyeceği topluluğun dini geleneğine karşı olan ön yargılarını ve akademik görüşlerinden askıya almalıdır. Düşüncelerini ve ön yargılarını askıya alan gözlemci incelediği grubun hassasiyetlerini anlayabilmek için grubun içine dâhil olmalıdır. Gözlemci fenomenlerden, imanın aktüel algısından, sınırsız değerlerin hakikatinden ya da kutsalın var oluşundan çıkarılan inançlara dair hakikat hükümlerini askıya almalıdır. Gözlemci, fenomenlerden çıkarılan tezahürlerin bilişsel anlamı hakkındaki düşünceleri ve kanaatleri kaydetmelidir. Gözlemci, genel olarak dinin manasını ya da özünü anlamalıdır (Cox, 2004: 242-243). Edmund Husserl de tıpkı Cox gibi fenomenolojiye önem verir. Ona göre fenomenoloji bir mahiyet ilmi olup mahiyetin “ne” olduğunu ve “nasıl” kavranabileceğini bize öğretir. Din fenomenolojisinin iki önemli kavramı vardır; epoche ve eidetic vision (Ünal, 1999: 76-77). Araştırmacı bu iki kavramı önemsemelidir. Bütün ön yargılarından ve bildiklerinden arındığı takdirde araştırdığı konunun özüne inebilir.

Fenomenoloji insan bilincinin ve insanların içinde yaşadıkları dünyayı yorumlama biçimidir. Amaç yaşantı dünyasının temellerine inip onun özünü ortaya koymaktır. Sosyal bilimcinin rolü sosyal dünyanın özünü anlamaktır. Bunu yapabilmek için hiçbir şeye mutlak gözüyle bakmadan aksine dünyayı veya özel bir sosyal durumu, onun içinde yer alanlar gibi, görmeye çalışarak tutumlarını askıya almalıdır. Zira bu dünyayı veya özel durumu yaratanlar onlardır. Araştırmacı bir yandan, nesnel ve ön kabullerden uzak bir biçimde araştırmak için sosyal dünyadan kendini çekmeli, fakat dünyayı -diğer insanların gördüğü haliyle- anlamak için kendi bilinci, anlayışı ve hatta sezgilerini kullanmalıdır. Bir anlamda, toplumdaki insanların nasıl davrandıkları, hissettikleri ve gördüklerini anlamaya çalışan bir yabancı, dışarıdan biri gibi -ayrıca, onların dünyasına tamamen katılabilecek biçimde- davranmalıdır. Fenomenolog araştırmacı, sadece insanların nasıl davrandıklarını değil, niçin öyle davrandıklarını da anlamak istiyorsa, onların gerçek davranış ve eylemleriyle olduğu kadar, güdüleri, duyguları ve düşünceleriyle, tüm duyuşsal-algı biçimleriyle de ilgilenmelidir. İnsan davranışı ve sosyal hayatın öznel unsurları, 'nesnel olgular'dan daha fazla değilse bile, onlar kadar önemlidir. Sosyal dünyadaki tüm fenomenler ve onun hakkındaki tüm kabuller özleri içinde açığa çıkartılacak ve anlaşılmaya çalışılacaksa, fenomenolojik araştırma için 'açık-fikirlilik', 'düşünmeden önce görme' temel önemdedir (Slattery, 2008: 231- 234).

Çalışma İçinde Kullanılan Bazı Kavramlar

Bu çalışmada da bazı kavramlar kullanılmıştır. Kullanılan belli başlı kavramlar ise "fenomen, fenomenoloji, din fenomenolojisi, kült, kutsal, kutsal mekân ve ziyaret"tir. Bu kavramları kısaca açıklamak çalışmanın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Fenomen sözcüğünün iki temel anlamı vardır. O bir algı nesnesi, gördüğümüz, duyularımızla hissettiğimiz veya algıladığımız bir şeydir. Ancak ikinci olarak, fenomen sıra dışı bir şey, henüz açıklayamadığımız veya anlayamadığımız normal dışı bir şeydir, manevi bir güç, bir duyular üstü algı. İlk tanım, dış dünyanın gerçekte var olduğu ve bu dünyanın duyularımızla, özellikle gözlerimizle algılanabilen kendine ait bir gerçekliğe sahip olduğu varsayımı üzerine kurulu bilimsel, gündelik bir tanımdır. İkincisi 'yorumcu' bir tanımdır; kendine has bağımsız bir gerçekliğe sahip olmayan fizik dünyayı duyularımız aracılığıyla anlar ve onu kendi yorumlarımıza göre yeniden yaratırız. Fenomenoloji, bu yüzden, fizik dünyanın asla değişmeyen ve bütün insanlar için aynı olan 'gerçek' bir dünya olmadığını savunur. Daha ziyade, o varoluşu için insanların yorumlarına veya ona yüklediği anlamlara bağılı olan 'görelî' bir dünyadır.

Fenomenoloji insan bilincinin ve insanların içinde yaşadıkları dünyayı yorumlama biçimlerinin araştırılmasıdır (Slattery, 2008: 231-232).

Fenomenoloji, görünen şeyin sistematik olarak tartışılmasıdır. Dinin görünen, dışa akseden yönlerini sistematik olarak inceleyen bilim dalı da Din Fenomenolojisi'dir. Din Fenomenolojisi, tarihi gelişmesini dikkate almaksızın, dini olguları, görünen yönleriyle konu edinir. Çeşitli dinlerin ibadet ve ayinlerini, kutsal yer, zaman, eşya ve şahsiyetlerini inceler, ortak noktaları bulmaya çalışır. Bununla beraber dinde görünmeyen şeyler de bulunmaktadır. Bunlar da bir zemine yerleşip kendilerini hissettirdiklerinde, tezahürleri ortaya çıktığında inceleme konusu olmaktadır (Tümer ve Küçük, 1993: 13). Din Fenomenolojisi, Dinler Tarihinin tasvirici üslubundan farklı olarak analitik yöntemi kullanmak suretiyle, dinî gelenekleri “anlama”yı amaçlar. Din fenomenolojisi, dinleri bir diğeri ile karşılaştırmaya kalkışmaz, ama benzer olay ve olguları, ortaya çıktıkları dinler içerisinde ortaya koyar ve onları anlamaya çalışır (Ünal, 1999: 81).

Fenomenolojik düşünce akımına göre dışımızdaki dünya sadece simgesel olarak temsil edilmiştir. Gerçeğin kendisi, insanların algıladıkları simgelerdir. İnsanların inşa ettiği sosyal ve doğal dünya simgelerle doludur. Sosyal bilimcilerin basit olguları bir araya getirip onları istatistik işlemlere tabi tutarak bu simgeleri anlamaları mümkün olamayacaktır. Bunları anlamak toplumsal olguların, süreçlerin özüne inebilmek, bireylerin deneyimlerinden oluşan ve bir anlam sistemi içinde hareket ettiği asıl bağlantıyı kavramakla mümkün olacaktır (Kümbetoğlu, 2005: 2).

Çalışmada kullanılan bir diğeri kavram ise kültür. Kült, “*Türk mitolojisinde doğaüstü varlıklar şeklinde tasarlanan yüce ve kutsal varlıklara gösterilen saygı, ibtiram ve bazen de tapınmadır.*” (Bayat, 2007: 80). Metin Özarslan’a göre, “*Kült kabul edilen varlıklar insanlarda korku veya ürperiş uyandıran, dolayısıyla tekin olamayan büyük, yüksek ve ulaşılmaz niteliği haiz varlıklardır. Bu varlıklar dağ, orman veya ağaç, su ateş ve taş gibi müşabhas varlıklardır. Bu varlıkların genel durumu ve insan üzerinde bıraktıkları etki ve etraflarında oluşan inanç neticesinde kült olarak telaki edilirler.*” (2003: 94).

Sıkça kullanılan kavramlardan bir diğeri ise kutsaldır. Kutsal; Tanrı’ya adanmış olan, tanrısal olan, bütün var olanların, yeryüzüne ilişkin olanın üstünde yükselen, ondan bütünüyle başka olan, ahlaksal yetkinliğe ulaşan, bu yolla Tanrı’ya yakınlaşan kişilerin (azizler, evliyalar, ermişler) nitelikleri olarak tarif edilmektedir (Akarsu, 1975: 114).

Maddi ve fiziki fenomen dünyası iki başlık altında toplanmıştır; kutsal ve profan. Kutsala; kutsalla ilgili her şey, kitaplar, mabedler, eşyalar, rahipler, bazı kutsal mekânlar, kutsal zamanlar vs. dâhildir. Profan ise, kutsalın zıddı olup “mabedin dışında kalan ve böylece umumun kullanımına açık olan”, “kutsalın alanının dışındaki” nesne ve olgular demektir. Kutsalın dinî hayatla, profan dünyevi hayatla sıkı ilişki içindedir. Kutsalın ne olduğu veya neyin kutsal olduğunun belirlenmesinde iki temel unsur vardır: Bunlardan birincisi; bizzat kutsalın kendisi, diğeri insandır. Kutsalın belirlenmesinde en önemli unsurlardan biri insan ikincisi ise kutsalın bizzat kendisi olduğu anlaşılmalıdır (Güç, 1998: 337). Kutsal şeyler, genellikle varlıklar hiyerarşisinde onlara atfedilen dereceyle tanımlama eğilimi vardır. Kutsal şeyler, şeref ve kuvvet açısından din dışı şeylere ve özellikle de insana nispetle daha üstün olarak kabul edilirler (Durkheim, 2005: 56). Bu kutsal şeylerden biri de mekândır.

İnsanlar için mekân türdeş değildir. Diğerlerinden farklı mekân parçaları bulunmaktadır. Kutsal bir mekân ve buna bağlı olarak “çok” anlamlı bir mekân vardır. Dindar insan için bu mekân kutsallaştırılmamış mekândan farklıdır. “*Bir yerin kutsallaştırılması evrenin yaratılışının tekrarı*”dır. Eliade’ye göre kutsal mekân, bütünü yansıması olan bir mikrokozmdur. İlkel “kutsal mekânın” daha sonraki gelişmeleri olan sunak ve tapınaklar (veya ölü anıtı ya da saray) da mikrokozmdur, çünkü onlar evrenin en merkezinde bulunurlar (Eliade, 1991: 1-3, 13; 2005: 320).

Bir mekânda insanlar kendilerini aşkın varlığa daha yakın hissediyorlarsa o mekânı diğer yerlerden farklı görüp kutsal saymışlardır (Elmacı, 2017: 15). Kutsalın tezahür ettiği mekân, insan tarafından seçilmez, insan tarafından keşfedilir. Başka bir deyişle, kutsal yer öyle veya böyle kendini insana gösterir. Bu kutsal mekânların etrafının çit, duvar veya taş dairelerle çevrilmiş olması insanın yapmış olduğu en eski mabetlerdir (Eliade, 2005: 319-321, 437). Kutsal olarak kabul edilen mekânlar günlük yaşantının dışında tutulup “tabulaştırılırlar”. Çünkü kutsal şeyler dünyevî ilişkilerden uzak tutuldukları ve kaldıkları ölçüde etkili olurlar (Wach, 1987: 13). Profan⁶, olandan farklı olan kutsal, kutsal bir mekân ve zamanda tezahür eder. Kutsal mekânlar bizi kutsalın dünyasına götürür (Pettazzoni, 2002: 1).

Kutsalın mekânda tezahürünün kozmolojik değeri vardır. Her mekânsal kutsal tezahür veya bir mekânın kutsallaştırılması, bir “evren yaratışlı”na eş değerdir. Dünya tanrıları tarafından yaratılmıştır. İnsanlar ise bu yaratılış eylemini ayinsel olarak

6 Profan: Kutsal dışı.

yeniden gerçekleştirerek kutsallaştırmışlardır. Bu durum insanın Varlık'a duyduğu özlemin göstergesidir (Eliade, 1991:44). İnsanlar tarafından kutsiyet atfedilen ve kutsal mekân olarak kabul edilen ziyaret yerleri, insanların nazarında her zaman için kendilerinde maddi ve manevi güçlerin olduğuna inanılan ve bu nedenle çeşitli faydalar umularak ziyaret edilen yerler olarak kabul edilir (Yavuz, 2005:96).

Ziyaret, kendisinde olağanüstü ilahi güç ve kudretin bulunduğu inanılan, bir takım mezarların ve mevkilerin çeşitli amaç ve usullerle ziyaret edildiği kutsal mekândır. Buraları insanlar için cazibe merkezi yapan şey, onlarda bulunduğu inanılan manevi güç, feyz ve bereketir. Fenomenolojinin diliyle ifade etmek gerekirse, kutsalla temas geçmek insanlara fayda sağlar (Günay, 2002: 453). Ziyaret yerleri toplumların yaşadığı her coğrafyada önemli fonksiyonlar icra etmektedir. Ziyaret fenomeni; dinî, mistik ve sihri unsurlar taşıyan ve dünya kültür tarihinin derinliklerine kadar uzanan bir olgudur (Atasağun, 2006: 59). Dinî fenomen olarak kabul edilen ziyaretler, insanların dinî duyguları, düşünceleri ve davranışları üzerinde etkisi olan kutsal mekânlardır. Bu kutsal mekânları ziyaret etmenin temelinde yer alan şey ise O'na ulaşma ve O'ndan yardım alma isteğidir (Göka, 2001: 100). Ziyaret fenomeni, bir toplum içerisinde ve belli bir sosyo-kültürel ortamda hayatîyet bulması nedeniyle toplumsal bir olgudur (Kıyak, 2012: 162). Ziyaret fenomeni; yatır, türbe, ziyaret vb. adlarla anılan ve buralarda kutsal zatların yattığına inanılan yerlerin belli istek ve ihtiyaçların giderilmesi için ziyaret edildiği yerler ve bunlar etrafında teşekkül eden inanç ve uygulamadır.

Yapı Bakımından Ziyaret Fenomeni

Anadolu tarih boyunca dinsel, siyasal ve kültürel bir merkez olma açısından önemini korumuştur. Sayısız dinsel ve kültürel gelenek Anadolu'da ortaya çıkmış ve burada yaşam fırsatı bulmuştur. Evrensel dinlerden pagan geleneklere, sır dinlerden gnostik akımlara kadar birçok inanç sistemi Anadolu'da kendisine barınak ve taraftar bulabilmiştir. Her ne kadar 7. yüzyıldan itibaren Anadolu hızla İslam kültürünün etkisine girmiş ve yöre halkı büyük oranda İslamlaşmış olsa da, Anadolu'da yaşayan halk inançlarında, Anadolu'nun bu zengin ve karmaşık dinsel ve kültürel mirasının etkileri, bir şekilde adeta İslamlaştırılmış olsalar da, devam etmiştir (Gündüz, 2005: 27). Anadolu'daki inanç, halkın bütün eylemlerine, davranışlarına yön verici bir özellik kazanmıştır. İnanç halkın bütün davranış ve tutumlarıyla iç içe olmuştur. Halkın bütün çevresi inançlarla çevrelenmiştir (Eyüpoğlu, 1987: 46).

İnançlı insana göre, doğa hiçbir zaman yalnız “doğal” almayıp, her zaman dinsel bir değer yüküdür. Çünkü evren tanrısal bir yaratıdır ve tanrının elinden çıkmıştır. Dünya kutsallıkla damgalanmıştır. Evren bütünü itibarıyla kutsaldır. Kutsal her zaman bir şey ile açığa çıkar, tezahür eder; gerçek şu ki “kutsalın tezahürü-hiyerofani” adını verdiğimiz bu şey, elimizin altındaki herhangi bir nesne, dünya kadar büyük bir şey, tanrısal bir figür, bir simge, ahlaki-manevi bir kanun ve hatta bir fikir olabilir (Eliade, 1991: 95-96; 2005: 52-53). Kutsal, niteliksel olarak profandan farklıdır; her yerde ve her şekilde tezahür edebilir. Çünkü o her doğal nesneyi değiştirme gücüne sahiptir. Alışlagelmiş anlama yöntemleriyle bize kutsalın anlamını vermeyecektir. Çünkü kutsal olağan bir biçimde tezahür etmez (Tacou, 2000: 35). Kısacası “*kutsal şeyler, tanrılar ya da ruhlar diye isimlendirilen kişisel varlıklardan ibaret değildir. Bir kaya, bir ağaç, bir su kaynağı, küçük bir taş, bir ağaç parçası, bir ev hasılı her hangi bir şey kutsal olabilir.*” (Durkheim, 2005: 56).

Kutsalın farklı şekillerde tezahür edeceği inancına Türklerdeki yer-su inançlarında da rastlanmaktadır. Yer-su; yeryüzünde yaşayan iyi ruhların bütünü, sonsuz bir varlık ve güzellik kaynağıdır. Türkler bölgedeki belli dağ, taş, ağaç, su kaynakları vb. mekânları sahip olduğu inanç ve kültürüyle kutsallaştırarak kendine mal etmiştir (Tümer, İnan, 1993: 82; İnan, 1986: 48; Kıyak, 2012: 166).

Türk dünyasında ziyaret fenomeni morfolojik olarak mezar, türbe, taş, ağaç, su kaynağı, ev, mağara, tepe, dağlar ve mevki gibi değişik varlık kategorilerinde tezahür etmekte; ancak bu varlıkların ziyaret fenomenine dönüşerek bir çekim merkezini halini alması oralarda bulunduğu yabut tezahür ettiğine inanılan tabiatüstü fevkalâde kutsal gücün kaynaqlanmakta; şu halde, aslında ziyaret yerlerini, “fizik-ötesi bu olağanüstü kutsal gücün tezahür merkezleri veya kaynakları” şeklinde tanımlamak uygun düşmektedir (Günay, 2003: 14).

Üzerinde Mezar Bulunan Ziyaretler

Din deyince, insanların üstün bir kudretle münasebetini anlamaktayız. İlah ve tanrı mefhumunun olması gerekmez. İnsanla bu insanüstü kudret arasındaki münasebet ibadetler şeklinde tezahür eder. İnsan ürker ve güvenir, bu kudretin celâlından korkar yahut cemaline karşı hayranlık duyar (Schimmel, 1999: 5). İnsan sürekli kendisini koruyup kollayacak bir şeye ihtiyaç duymuştur. Bu koruyuculardan biri de ata ruhlarıdır. Ölmüş ataların mezarları bu sebepten ziyaret edilmiştir. Bu eski gelenek zamanla kitabî dinlerde kendine uygun bir zemin yaratıp yaşama şansı bulmuştur. Ataların yatmış olduğu kutsal mekânlar zamanla evliyalar gibi keramet sahibi insanların

yatmış olduğu yatır veya türbelere dönüştürülmüştür. Bu yerler kutsal mekân olarak görülmüş ve insanlar tarafından ziyaret edilmiştir.

Türbeler, kutsalın tezahür ettiği (hierofani) yerlerden olup adak ve ziyaret dindarlığının toplum kültürü ve yaşanan din açısından çok önemli bir boyutunu teşkil etmektedir. Normatif dine nispetle de bir tür “paralel din” konumunda sayılabilecek, halk dindarlığının oldukça fonksiyonel kutsal odakları olarak karşımıza çıkmaktadır (Elmacı, 2017: 1).

Veli, eren, evliya, ermiş, abit, zahit, alim, sofu, seyit, gazî, mübarek, pir, dede, baba, abdal, şehit gibi adlarla anılan kimselerin yattıkları yerler olarak bilinen yatır, türbe, kümbet, tekke, ziyaret, dede mezarı gibi adlarla anılan kutsal mekânlar, sahip oldukları manevî güç ve mezîyetler sayesinde çok önemli birer çekim merkezi olarak kalmaya ve türlü dilek ve amaçlar ve belli usullerle ziyaretlere konu olmaya devam etmektedirler... Türk halk dindarlığının özel bir formu olarak türbe, adak ve ziyaret dindarlığı ve kültürü, Türk toplulukları içerisinde, tarih boyunca ve günümüzde, çok yönlü ve fonksiyonlu bir dinî-mistik-sibrî, sosyo-kültürel olgu ve gerçeklik olarak karşımıza çıkmakta; konu ile ilgili genelde kısmî ve çoğunlukla deskriptif bilimsel çalışmalar fenomenolojik bakımdan onun oldukça zengin ve değişik biçimlerde tezahür ettiğini anlamamıza imkân tanımaktadır (Günay, 2003: 7).

“Alevilere zaman zaman ‘Dede’ ile aynı anlamda olmak üzere ‘pir’, ‘mürşid’, ‘sercem’ ve ‘seyyid’ sözcüklerini de ‘Dede’ sözcüğünün yerine kullanmaktadırlar.” (Yaman, 2004: 82). Alevi geleneğinde, dedelerin “evlâd-ı resul” yani peygamber soyundan olduğu kabul edilir ve bundan dolayı dedelere seyid de denir. Bunlar aynı zamanda Alevi ocak ve dergâhlarının da kuruyucularıdır (Yaman, 2004: 83). “Soyu On İki İmamlar kanalıyla Ehlibeyt’e dayanan bir karizmatik inanç önderi adına kurulan, kendisine bağlı bir talip ve hiyerarşiye göre ocak topluluğu olan, silsile olarak karizmatik inanç önderinin soyundan gelen temsilcilerine pir, mürşid, dede adı verilen, kendi içinde ve diğer ocaklarla bir hiyerarşisi olan, bazı yörelerde rehber, pir ve mürşid adları ile tanımlanan, takip ettiği bir sürekle ya da erkân sistemi olan inanç sistemi yapılanmasına “ocak” ya da “dede ocağı” denir (Ersal, 2016: 41). Ocakzadeler, bunların soyları genel olarak On İki İmam’a dayanmaktadır (Türkdoğan, 2004: 505)

“Alevi dedeleri, Türkiye’nin çeşitli yerlerinde bulunan ‘Ocak’lara bağlıdır. Bundan dolayı kendilerine Ocakzade de denir. Ocakzade dedelerin Peygamber soyundan geldikleri yani evlâd-ı resul oldukları kabul edilir ve bu nedenle ‘seyyid’ adı ile de anılırlar.” (Yaman, 2004: 80). “Alevilere zaman zaman ‘Dede’ ile aynı anlamda olmak üzere ‘pir’, ‘mürşid’, ‘sercem’ ve ‘seyyid’ sözcüklerini

de 'Dede' sözcüğünün yerine kullanılmaktadırlar." (Yaman, 2004: 82). Varto Alevileri de ocakzadeler için genellikle seyyid ya da pir adlarını kullanırlar.

"Alevi inanç sisteminde "silsile/ seyyidlik" esaslı bir neseb, Ehlibeyt ve Hz. Ali kültü merkezli "velilik" sıfatlarına sahip bir lider etrafında, belli bir erkân çerçevesinde "sürekliliği" olan hiyerarşik bir örgütlenmeye sahip topluluğun tamamı, ocak kavramının içerisinde yer almaktadır." (Akın, 2017: 260). Varto'daki Alevilerin büyük bir çoğunluğu Baba Mansur, Kureyş ve Devreş Beyaz ocağının talipleridirler.

Varto'daki dedeler için genellikle *seyyid* ve *pir* ifadeleri kullanılır. Bu kişilerin yatmış oldukları kutsal mekânlar ya ölen pirin bizzat kendi adıyla anılır ya da bunlar için genel olarak hewşê⁷ *seyyidi* ifadesi kullanılır.

Varto'da Baba Mansur (Bamasuruç), Kureyş (Kureşij) ve Dewreş Beyaz (Dewreşgewr) ocağına mensup pirlere vardır. Varto'da *ocak* için *tekke* adı da çok kullanılmaktadır.

Bamasuruç'ların Erzincan'ın Tercan İlçesi'nde Varto'ya geldiği söylenmektedir. Bamasuruç ocağının pirlere olan Seyyid Hasan (Sey⁸ Hesen) gelip Dağcılar (Canesera) köyüne yerleşmiştir. Seyyid Mustafa (Sey Mıstafa), Seyyid Kamer (Seqemer) ve Baba (Bab) Seyyid Hasan'ın oğullarıdır. Seyyid Kamer Dağcılar köyünün yakınındaki bir mezraya yerleşmiş ve bu mezraya da Seqemera adını vermiştir. Seyyid Hasan'ın oğlu Baba (Bab) ise Alabalık (Mengel) köyüne yerleşmiştir. Bu şekilde farklı köylere yerleşmenin asıl sebebi taliplere hizmet etmektir. Bamasuruç olan ve Bingöl'ün Adaklı (Kârer) İlçesi'nden gelip Onpınar köyüne yerleşen pirlere ise Seyyid Nuri'nin oğlu Seyyid Ali'nin tekkelerinden (Tekke-i Sedali-i Sey Nuri) olan Seyyid Süleyman (Sey Sileman)'dır. Kartaldere köyüne yerleşen Seyyid Mümin (Sey Momun) da Bingöl'ün Adaklı İlçesi'nden gelmiştir. Bamasuruç olan ve İçmeler köyüne yerleşen Seyyid Nesimi (Sey Nesimi)'nin kesin olmamakla birlikte Dersim'den geldiği sanılıyor.

7 Hewşê: Havlu demek, etrafı çir ya da taşlarla çevrilmiş küçük dairesel bir alan.

8 Sey: Zazaca'da yetim ya da öksüz anlamına gelir, fakat buradaki 'sey' ise 'seyyid'in kısaltılmış şeklidir.

Seyid Nesimi ve ailesine ait olan bu mezarlığın üzerine bir oda inşa edilmiştir. Mezarlık İçmeler köyündedir.

Kureşan ocağının pirllerinden bazılarının Erzincan'ın Tercan İlçesi'nden bazılarının ise Dersim'den geldiklerini tespit edilmiştir. Varto'nun Serçuk köyündeki pirlere Kureşan ocağının mensuplarıdır.

Dewreş Beyaz (Devreş Gewr) ocağının pirleri Ozankent (Gadıza) köyüne yerleşmişlerdir. İlk yerleşen Seyyid Cafer'dir. Yeşildal (Çorsan) köyüne yerleşen piri, Seyyid Mahmut (Sey Mamud), Teknedüzü (Badan) köyüne yerleşen Seyyid Mikail (Sey Mikayıl) ve Onpınar köyüne yerleşen Sey Veli (Se Veli) lakabı Welo Jenq de Dewreş Gewr'dır. Devreşan mezarındaki pirlere de Dewreş Gewr'dır.

Baba Mansur (Bamasuruç) Kureşan ve Dewreş Beyaz (Dewreş Gewr) ocakzadeleridir. Bölgede bunların birçok talibi vardır. Baba Mansur ocağı mürşit, Kureşan ocağı piri, Dewreş Beyaz ocağı ise rayberdir⁹ (Rehber). Bazı taliplerin ise halan Dersim, Bingöl ve Erzincan'dan pirlere gelip giderler. Ocak ve talip ilişkisi uygulamada zayıflamış olmasına rağmen herkes hangi ocağa bağlı ve pirinin kim olduğunu bilir.

9 Ray: yol; ber: götürmek. Rayber: Yola götüren, yol gösteren rehber.

Seyid Mümin Kartaldere Köyü

Varto'daki ziyaretlerde, yatır olarak ziyaret edilen yerler, yukarıdaki ocakların pirlarına ait mezarlardır. Sey Silman'ın ve Sey Veli'nin mezarları Onpınar köyünde, Sey Momun'un Kartaldere köyünde, Sey Nesimi'nin İçmeler köyünde, Sey Cafer'ın Ozankent köyünde, Sey Mamud'un Yeşildal köyünde, Sey Mikail'in Teknedüzü köyünde, Sey Hesen, Sey Mıstafa ve Sey Memi'nin Dağcılar köyündedir.

Sey Kamer Kartaldere Köyü

İptidai devirlerdeki insanlar, ata rublarının, dar zamanda kendilerine yardım ettiklerine inanırlar. Atalara tapınak, ihtimal aynı zamanda onlardan yardım ve kuvvet temin etmek içindir (Yörükan, 2014: 35). Bu yatırımlar insanlar tarafından belli zamanlarda ziyaret edilir. Bu kutsal mekânlarda kurbanlar kesilip lokmalar dağıtılır. Kerametleri görülmüş ya da duyulmuş pirlerin mezarları daha çok ziyaret edilir. Aynı ocağa mensup bütün ölmüş pirlerin mezarlarına gereken saygı gösterilir ama keramet sahibi olanlar daha çok ziyaret edilir.

Dağların Üzerinde Yer Alan Ziyaretler

Dağların simgesel ve dini değeri çok fazladır. Dağlar göğe en yakın yerlerdir. Gök ile yerin birleşme ve yeryüzünün en yüksek noktası olmasından dolayı, dünyanın merkezinde yer alır. Bütün gök tanrıların kendilerine tapınıldığı yüksek mekânları bulunur (Eliade, 2005: 136).

Varto'nun en yüksek noktalarından biri **Şeyid-i Gola** Onpınar Köyü

Şamanist Türk boylarında rastlanan dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç, kaya kültleri eski Türk yazıtlarında “yer-sub” adı altında toplanmıştır. Yer-su ruhlarının en önemli temsilcisi dağdır. Eski Türkler, dağların Tanrı makamı olduğuna inanırlardı. Orta Asya dağlarının çoğuna Türkçe ve Moğolca mübarek, mukaddes, büyük ata ve büyük hakan anlamlarına gelen sıfatlar verilmiştir (İnan, 1976: 31-32).

Dağ, yüksekliği dolayısıyla Gök-Tanrı inancına sahip Eski Türkler tarafından yeryüzünde Tanrı'ya en yakın nokta olarak kabul edilmekteydi. Çünkü Türkler Tanrı'yı

hep gökte tasavvur etmişlerdi. Bunun için dağlar yüksekliklerine orantılı olarak uluydu, yeryüzünün ruhlarla dolu olduğu inancına göre de canlıydı (Göka, 2001: 101). Türk-Moğol efsanelerinde önemli rol oynayan dikeyliğin güçlü simgesi olan dağ, yeryüzü çekirdeğinin göğe doğru yükselişini temsil eder. Dağ yüksekliği sebebiyle Tanrı'ya yaklaşmak için daha uygun bir yer olarak görünmüş ve bu sebepten duaların orada daha çabuk işitildiğine inanılmıştır. Aynı zamanda dağ ölülerin sonsuz ikametgâhıdır (Roux, 1994: 124). Şandin-şan sıra dağlarındaki Han-yoan Dağı Hunların her yıl Gök-Tanrı için kurban kestikleri dağdır (Tanyu, 1973: 38). Eski Türkler dağlara han, ata vb. isimler verip bunları kişileştirmişlerdir (Güngör, 2012: 25).

Şeyid-i Gola Onpınar Köyü

Varto'da bazı insanların ziyaretleri kirve olarak kabul ettikleri tespit edilmiştir. Goşkar Baba da bunlardan biridir. Bingöl Dağları'nın en yüksek doruğunda yer alan ziyaret insanlar tarafından sıkça ziyaret edilir. Bu ziyaret de tıpkı diğer ziyaretler gibi kişileştirilip aileler tarafından çocuklarına kirve yapılmıştır. Kirvelik¹⁰ Varto

10 Alevi inanç kültürünün temel kurumlarından sayılan kirvelik, Alevi toplumu için vazgeçilmez bir kurumdur. Alevilerde kirvelik, musahiplik kadar kutsal ve önemli görülmektedir (Yalçın: 2016: 90). Aleviliğin kadim geleneklerinden biri olarak görülen kirvelik kurumunun kökleri, dinsel bir rivayete dayandırılmaktadır. Bu rivayete göre Hz. Muhammed, torunları olan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i sünnet etmiş ve bizzat kendisi de kirvesi olmuştur. Alevilikte kirve olan iki aile arasında musahiplikte olduğu gibi kız alıp verilmesi dinsel tabu olarak görülmektedir. Çünkü kirvenin arasına 12 imam kanı akmış ve ona ikrar verilmiştir. Bu anlamda Alevi gruplardaki

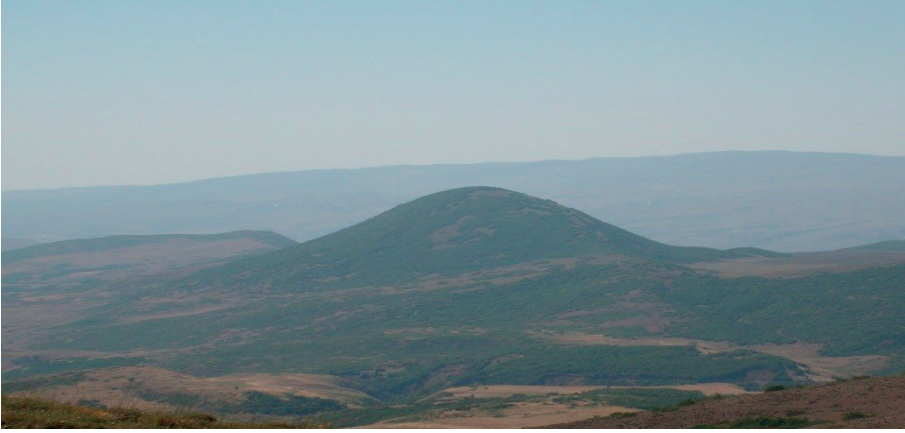
Alevilerinde musahiplik kadar önemli bir kurumdur. Ayrıca üzerinde herhangi bir mezar bulunmamasına rağmen kutsal mekân sayılıp onlar için kurban kesilen dağlar da tespit edilmiştir. Goşkar Baba, Şeyid-i Keloşke, Gire Boğa... bunlardan birkaçıdır.

Goşkar Baba Yarlısu Köyü (Foto İbrahim Doğan)

iç kontrol mekanizmalarının canlılığı kirvelik geleneklerini muhafaza etmiştir (Kolukırık ve Saraç, 2010: 230). Kirvelik, Tunceli Alevilerinin yaşamında çok önemli bir sosyal yardımlaşma aracıdır. Çocuğun kirvesi ikinci bir baba önemindedir. Kirve sünnet edilirken kuağında tuttuğu çocuğa, babası zora düştüğü veya öldüğü takdirde, kendi öz çocuklarına baktığı kadar iyi bakmaya mecburdur. O çocuk artık kirve'nin yol evladıdır. Çocuğun ailesinde herhangi bir sorun olursa, kirve çocuğu kendi çocuklarından ayırmadan, eşit şartlarda büyütme mecburdur. Kirve çocuğa hem ruhani hem de dünyevi rehberdir. Bu sorumluluklar nedeni ile kirve seçmek de kirve olmak da zor bir iştir. Kirve olmak, ciddi toplumsal sorumlulukları da beraberinde getirir, örneğin kirve evleri birbirlerinden kız alıp vermezler ve tüm çocuklarını kardeş sayarlar. Kirvelik sünnet töreni sırasında resmiyet kazanır, tescil olur. Kirvelik hakları ve sorumlulukları devredilemez (Yıldırım, 2010: 22).

Dağların doruklarında yer alan belli başlı ziyaretler: Goşkar Baba, Şeyid-i Gola, Şeyid-i Keloşke, Gire Boğa, Seqsafi... Bu ziyaretlerin hepsi bir birini görebilecek hakim noktadadırlar. Bunların buldukları yerlere mekân denir ve buralar *ıduk* yerdir. Bu kutsal mekânlar koruma altındadırlar. Bu yerlerin ağacı, ormanı, taşı vb. her şeyi korunmaktadır.

Gire Boğa Yeşildal Köyü

Üzerinde Ağaç Bulunan Ziyaretler

Yeryüzünde en yaygın kültlerden biri de “Ağaç Kültü”dür. Bu kült insanlık tarihinin hemen her döneminde kendini göstermiştir. Ağaç, birçok toplum ve dinde, ruhların barındığı kutsal varlıklar olarak kabul edilmiştir (Frazer, 1991: 57-110). Ağaç kültünün temelinde tabiat varlıklarının içindeki, çeşitli sebeplere bağlı olarak güçlü olduğuna inanılan ruh kavramı vardır. Ağaç köklerinin yer altına, gövdesinin yere bağlı olması, dallarının göğe uzanması dolayısıyla mitolojik simge olarak, dünyanın eksenini şeklinde düşünülmüştür. Ağaç göğün direğidir. Kült haline dönüşen ağaçları, genelde, arazide tek başına duran, kuru, meyvesiz, ulu ağaçlardır (Kaya, 2001: 206-207).

Türk inanç ve düşünce sisteminde üç âlemi birbirine bağlayan ağaçlar vardır. Aynı zamanda bunlar kozmik düzenin sağlayıcılarıdır. Kutsal olarak kabul edilen bu ağaçların başında ise kayın, çam, dağ servisi-sedir, ardıc ve çınar gelir. Türkler Gök Tanrı'nın sıfatlarını sembolize eden ve Tanrı kutunu taşıyan bu ağaçların buldukları yüksek dağ zirvelerini ve çevresini kutsal kabul etmişlerdir (Ergun, 2004: 195).

Ağaç her şeyden önce varoluşu, hayatı, canlılığı, bereketi temsil eder (Gürsoy, 2012: 4). Uygurların Yaratılış ve Türeyiş destanında Tanrı insanı ağaçtan yaratmıştır. Tanrı'nın "*Dokuz dalın her bir kökünden dokuz insan türesin!*" buyruğuyla ağacın dalları altında dokuz insanın yaratılmıştır (Sepetçioğlu, 2010: 29-30). Ağaçtan yaratılma inancının günümüze yansımaysa çocuksuz insanların ağaca ip bağlayıp çocuk isteme şeklinde olmuştur. Varto Alevilerinde de bu inanç devam etmektedir.

Şeyid-i Ciran Alabalık Köyü

Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi çalışma sahamız olan Varto ve çevresindeki ziyaret yerleri içinde de ağaç kültürüne rastlanmıştır. Kutsal kabul edilen bu ağaçların belli zamanlarda insanlar tarafından ziyaret edildiği ve ağaçların dibinde kurbanların kesildiği tespit edilmiştir. Üç âlemi birbirine bağladığına inanılan bu ağacın dibinde kurban kesmek, iyi ruhları memnun etmek, kötü ruhların da şerrinden kaçınmak için son derece uygun bir ortam teşkil etmektedir. Bu inancın mitik kökenini, kozmik ağaç mitiyle ilişkilendirmek de mümkündür.

Şeyid-i Kavak Onpınar Köyü

Üzerinde ağaç ya da ağaç toplulukları tespit edilen kutsal mekânlar: Şeyid-i Kavak, Şeyid-i Ciran, Şeyid-i Merge, Kale Sipi, Gul Mustafa, Gul Zerin...

Üzerinde Su Bulunan Ziyaretler

Türklerde yer-su kültürüne ait bir diğer kült ise sudur. Eski Türkler suyun da tıpkı dağ ve ateş gibi “izi”nin yani sahibinin ve ruhunun olduğuna inanmışlardır. Bu inanıştan dolayı su “ıduk” sayılmıştır (Günay ve Güngör: 1998: 57). Günümüzde Anadolu’nun birçok yerinde ziyaret fenomeni çerçevesinde gelişen su kültü büyük önem taşımaktadır. Söz konusu su kaynakları kutsiyetlerini bazen bir dede, baba, veli veya şehit ile irtibatından, bazen bir ağaç, taş, tepe veya dağ ile irtibatından bazen hem mezar hem de ağaç, taş ve tepe unsurlarıyla birlikte almaktadır. Bazen bunlarla ilgili menkıbeler yer almaktadır. Menkıbeler ise kaynakların kutsiyetini artırma noktasında oldukça önemlidirler. Masallardaki ölümsüzlük suyu, ölenleri diriltiren suyun varlığı bu kültürün oluşmasında etkili olmuştur (Oymak, 2010: 40-44). Ab-ı Hayat motifi insanların belleklerinde hep ulaşılması arzulan bir şey olarak kalmıştır. Kutsal mekânlardaki suyu ile şifa bulma arzusu bunun inançlara yansması olarak yorumlamak da mümkündür.

Hızır Çeşmesi Beşikkay Köyü

Varto ve çevresinde yatırlar, ağaçlar, taşlar ve dağların yanı sıra su kaynakları da ziyaret fenomeni içerisinde yer almaktadır. Tek başına ziyaret olan su kaynaklarının dışında diğer kutsalların mekânında bulunduğu için kutsal sayılan sular da tespit edilmiştir. Kutsalın çevresine sirayet ettiği inancı burada da görülmüştür.

Çelkani Beşikaya Köyü (Foto İbrahim Doğan)

Varto'da bulunan ve birçok köyden görünen Bingöl Dağları'nın doruklarından akıp gelen *Çelkani*, tek başına kutsal bir sudan oluşan ziyarettir. Bunun dışındaki kutsal sular; genellikle bir mezarın yanı başında ya da yakınında, bir kutsal ağacın dibinde, kutsal olan dağın başında ya da Hızır Çeşmesi gibi başka kutsallarla birlikte yer alır.

Üzerinde Taş Bulunan Ziyaretler

Türklerde yer-su inanışlarından bir diğeri ise taş ve kaya kültürüdür. Kutsal kabul edilen taşların en önemlisi ise “*yâda/cada*” taşı taşıdır. İnanışa göre bu sihirli taşı Tanrı, Türklerle hediye etmiştir. Türkler bu taşla istedikleri zaman kar ve yağmur yağdırabilir, fırtınalar çıkarabilir (İnan, 1986: 160).

İnançlı insana göre doğaüstü doğaya ayrılmaz bir şekilde bağlıdır. Eğer kutsal bir taşta tapılıyorsa bunun nedeni onun taş olması değil kutsal olmasıdır. Çünkü kutsallık taşta tezahür etmiştir (Eliade, 1991: 96).

Varto Alevilerinde taşın ziyaret olduğu ziyaretler de vardır. Taş bazen tek başına bir ziyarettir. Bazen ise diğer kutsal unsurlarla birlikte yer alıp ortak bir ziyaret oluşturur. Yani bir ziyaret yerinde hem su, hem ağaç hem de taş birlikte bulunabilir. Bu tür durumlar genellikle mekânın tamamının kutsal sayıldığı yerler içinde görülmektedir.

Varto'da tek başına taştan oluşan ziyaretler: Arabı Mansur, Nınga Düldülü (Düldülün Ayağı). Varto'da tespit edilen iki Hızır Çeşmesi'nde de Hızır'ın atının nalına ait olduğu söylenen iki taş tespit edilmiştir. Bu taşların yanı başında kutsal olduğu kabul edilen sular da mevcuttur. Bir de Hızır Çeşmesi'nin olduğu yerde köylülerin yapmış olduğu tek odalı yapılar da mevcuttur.

Hızır Çeşmesi Hızır'ın atına ait nal izi Beşikkaya Köyü

Varto'daki Aleviler ziyarete gittiklerinde bazen yanlarında o ziyareti temsilen bir taş parçası getirirler. Bu taş “tebarık ya da teberik” adı verilir. Bazıları tebarık olarak aldığı taşı muska gibi yanında, boynunda veya çantasında taşırken, bazıları da evlerinin gizli bir köşesinde saklarlar. Bununla kötülüklerden korunulduğuna inanılır. Ev için getirilen taşlardan bazıları bir elin ayası kadar büyük olabilir. Bu evin koruyucusu olarak görülür. Bazen de ziyarete çıkma imkânı olmaz ve o ziyaret için bir kurban kesilecekse bu taş saklandığı yerden çıkarılır ve kurban bunun üzerinde kesilir. Bu bir nevi ziyaretin temsilidir. Burada parça bütünü temsil etme güne sahiptir.

Ziyaret Fenomeninin İşlevi

Türklerin Anadolu'da şekillenen dinî kültür ve yaşamları üzerinde, ziyaret olgusunun köklerinin İslam öncesi döneme kadar uzanan birçok dinî, kültürel ve sihrî unsurların etkileri olduğu tespit edilmiştir. Türkler Müslüman olmadan önce, milli dinlerinden başka “Şamanizm”, “Budizm”, “Mazdeizm”, “Maniheizm”, “Yahudilik” ve “Hristiyanlık” gibi bir takım dini tecrübelerle temasa geçmiş ve hatta onlardan bir kısmını kabul etmişlerdir. Bu nedenle eski Türk din ve kültürlerine ait birçok kıyıntılar İslami motiflerle birleşip, yeni bir renge bürünmek suretiyle varlıklarını devam ettirmişlerdir (Keskin, 1999: 187). Bunlardan birisi de ziyaret fenomenidir.

Varto'da halk inancının önemli göstergelerinden biri ziyaret fenomenidir. Ziyaret inancının merkezinde dağ, taş ve su inancı/kültü bulunmaktadır. Ziyaret fenomeni etrafında gösterilen inanç ve pratiklerin arka planında insan psikolojisinin, çevre faktörünün, ekonomik ve kültürel faktörlerin yanında İslam öncesi Türk inanç ve kültürünün izlerini de görmek mümkündür.

Toplumumuzda ziyaret yerleri, halk dindarlığı bağlamında toplumun dinî, sosyal ve kültürel yaşantısı ile iç içe bütünleşmiş bir yapı olarak göze çarpmaktadır. Bu bakımdan konunun yapısal, fonksiyonel, kültürel, dinamik ve diyalektik boyutları ve karakterleri çerçevesinde değerlendirilip ele alınması hem sosyolojik hem de psikolojik bir takım bilimsel verilerin elde edilmesine imkân sağlayacaktır (Yeğin, 2012: 55).

İnsanın sosyo-kültürel kimliğinin oluşmasında kutsal olarak kabul ettiği değerlerin en az dinî, ahlaki değerler, örf, âdet ve gelenekler kadar önemli unsurdur. Çünkü kutsal motifler, ahlâkla ilgili değer yargıları, içinde yaşanılan toplumun kültürüne, yaşama biçimine ve geleneklerine sinmiştir. İnsanın bu değer yargılarını kavrayabilmesi ve onları zedelemeyen, psikolojik sapma ve saplantılardan uzak olarak toplum içinde yaşaması gerekmektedir. Bu da ancak kişiyi eğitim yoluyla bu değerlerden haberdar etmek ve bu değerleri bireye kazandırmakla olur (Aşkoğlu, 1998: 36). Varto dışında yaşamak zorunda kalan Vartolu Aleviler, memleket ziyaretine geldiklerinde çocuklarını mutlaka kendileriyle birlikte getirirler. Şehir hayatı, inançlarını doyusuya yaşamalarına fırsat vermemektedir. Bu yüzden çocukları gelenekten bihaber yaşayan aileler fırsat buldukça çocuklarını geleneğin canlı olarak yaşadığı memleketlerine getirip onları ritüellerin içine dâhil ederler. Böylece gelenekten haberdar olan genç kuşak, geleneğin yaşamasında ve taşınmasında rol almaya başlar.

Kutsal mekânların ziyaret edilmelerinin birçok sebebi vardır. “*Türk dünyasındaki ziyaret dindarlığı fenomeni, Türklerin gerek ferdi ve gerekse de toplumsal hayatlarıyla hem yapısal ve hem de fonksiyonel bir biçimde bütünleşmiş bulunmakta.*” (Günay, 2003: 26). Kutsalın yoğun olarak hissedildiği yerlerde insanlar kendilerini güvende hissediler (Oymak, 2002: 132). Ziyaret yerleri asırlardan beri insanoğlunun çaresizlik içine düştüğü anlarda, kendisini tatmin ettiği, çıkış yolu bulduğu içindeki manevi boşluğunu doldurduğu yerler olarak ön plana çıkmıştır. Ziyaret yerleri hakkında anlatılan menkıbeler ise, bu ruh haline sahip insanlar için psikolojik yönden ana güdüleyici olmuştur (Yavuz, 2005: 103). İnançlar, toplumun manevi sığınağıdır. Bu sığınak, insanların ruhsal ihtiyaçlarının karşılandığı, kötü arzu ve isteklerden arındığı, huzur ve mutluluğu bulduğu gerçek manevi bir koruyucudur (Gökbel, 1998: 1).

Seqsafi Gölyayla Köyü (Dua-niyaz etme)

Yatır ziyaretlerini sadece, ermişliğine inanılan kişilerin mezarlarına gidip onların aracılığı ile Tanrıdan dertlere deva dileme işlemi saymak dar bir görüş olur. Yatırlar, aynı zamanda, yatırın önemine göre az veya çok önemli kalabalıkların belli günlerde buluştukları yerlerdir (Boratav, 1984: 228). Anadolu'daki evliya vb. ulu kişilerin mezarların olduğu mekânlar bir yandan çaresiz kalmış insanlara inanç ve geleneğin koruyucu gücünü hatırlatırken, diğer yandan ortak inanış dolayısıyla sosyalleşmeye katkıda bulunmaktadır (Göka, 2001: 97).

Ziyaret fenomeninin esas amacı, kutsal olana ulaşmak ve onu yaşamaktır. Kutsal kabul edilen mekânlardan olan türbelerde ölümünden yüzyıllar geçmesine rağmen

saygı duyulan ve teveccüh gösterilen kişilerin, günümüzde de insanlara fayda sağlayabileceği düşüncesi halk dindarlığı üzerinde kendisine büyük bir yer bulmakta ve kültürel hafıza süreklilik göstermektedir. Kutsal olana yakın olma düşüncesi bu mekânları manevi anlamda bir sığınağa dönüştürmekte ve özellikle kutsal gün ve gecelerde insanların değişik amaçlarla ziyaret ettiği manevi çekim noktaları haline dönüşmelerini sağlamaktadır (Elmacı, 2017: i). İnsanların kutsal mekânlarda gerçekleştirdiği ritüellerin temelinde bazı beklentiler söz konusudur. O'nu memnun edip O'ndan istediğini almak gibi. Kurban kesmek, lokma vermek vb. ritüellerin temelinde bu yatmaktadır.

Hastalıklardan şifa bulmak: Bu hastalıklar daha çok kısırlık, sıtma, felç, cilt, sarılık, psikolojik hastalıkları vb. olabilir. Kısmeti kapalı olan gençlerin kısmetinin açılması. İş bulmak, ailevi geçimsizlikten kurtulmak, sınavlarda başarılı olmak, içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklardan kurtulmak. Dışarıya giden yakınlarının sağ salim dönmesi. Ziyarete duyulan saygı ve tazimden dolayı ziyaret amaçlı da gidilmektedir (Kıyak, 2012: 162-163).

Varto Alevileri de tıpkı Anadolu'nun diğer köşelerinde olduğu gibi kutsal mekânları şu amaçlar için ziyaret etmektedirler:

Ziyaretler; fiziki ve psikolojik hastalıklardan kurtulma; kısmet açma ve çocuk sahibi olma; ev, mal-mülk sahibi olma; kaza-bela ve doğal afetler gibi bütün olumsuzluklardan korunma ve benzeri amaçlar için ziyaret edilir. Bu bakımdan ziyaretler, insanların sıkıntılarını çözmek için sığındığı ve sıkıntılarını çözüm aradıkları yerlerdir denilebilir.

Belli sebeplerden Varto'yu terk etmiş olan insanlar, kendi kutsallarından uzaklaştıkça savunmasız kaldıklarını hissetmişlerdir. Çünkü kutsal, zuhur ettiği mekâna bağlıdır ve orada sabit bir şekilde kalmıştır. Kutsalı; dağ, taş, su ve ağaç olan insanlar gittiği yerlere bunları götürmemişlerdir. Kutsal-mekân ilişkisi burada net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yalnızca bir parça taşı yani “teberık”ı götürebilmişlerdir. Dualarında ise hep bu kutsallara sığınmış, yalvarmışlardır. Kutsalıyla iç içe yaşayan insanı bu ayrılık oldukça zorlamıştır. Sanki araya giren mesafe O'na ulaşmayı da imkânsız hale getirmiştir. Bu sebepten memlekete gelen hemen hemen herkes manevi doyum için soluğu ziyaretlerin üzerinde alır. Bu mekânları ziyarete etmek için ekstra hiçbir bahaneye ihtiyaç duymazlar. Burada ruhsal doyum yaşarlar.

Varto Alevi inancına göre, ziyaretler kutsal mekânlardır ve her mekânın bir sahibi/iyesi (Wayır) vardır. Dolayısıyla bu mekânlardaki bu sahipler aracılığıyla dilekler O'na daha rahat ulaştırılabilir inancı hâkimdir. En sık edilen dua ise “Kılavuze to mare wahirtiye bıkero. (Kılavuzun bize sahiplik etsin, bizi koruyup kollasın)”. Buradaki Kılavuz ile kast edilen şey en üst mertebede olan O'dur. Ziyaretin sahibinden aracı olması istenmektedir.

Hızır Çeşmesi Gölyayla Köyü (Kutsal mekânda uyuma)

Kutsal mekânda gerçekleşen başka ritüeller de vardır. Ziyaretlerin bulunduğu kutsal mekânlarda kurbanlar kesilir, lokmalar dağıtılır, dualar edilir ve dilekler dilenir. Bazı insanlar ziyaretin bulunduğu kutsal mekânda uyurlar. Görecekları rüyanın onlara gelecekları hakkında bilgi vereceğine inanılır. Rüya oldukça önemli bir olgudur. Bazı kutsal mekânlar insanların gördükleri rüyalarla tespit edilmiştir. Tıpkı Eliade'nin belirttiği gibi, “Gerçekte, mekân insan tarafından hiçbir zaman “seçilmez”, o sadece insan tarafından keşfedilir; başka bir deyişle, kutsal yer öyle veya böyle kendini insana gösterir.” (2005: 436). Alabalık köyünde yaşayan ve Baba Mansur ocağının pirllerinden olan Baba adlı pir bir gün rüya görür. Rüyasında Hızır ona Gölyayla köyünün yakınlarındaki çeşmenin üzerine bir oda inşa etmesini söyler. Baba da söyleneni yapar. Buna benzer birçok anlatı mevcuttur. Birçok ziyaretin yeri böyle rüyalarla tespit edilmiştir. Ayrıca

anlatılan her rüyaya itimat edilmez. Doğru, temiz ve saf insanların rüyalarına itimat edilir.

Bu mekânlar sosyalleşmenin ve geleneğin geleceğe taşındığı canlı performansın sergilendiği yerlerdir. Ziyarete çıkmak toplu halde gerçekleşen bir olaydır. Kurbanı olan kişi bütün köylüyü bir gün öncesinden davet eder. Ertesi gün kurban sahipleri hazırlıklarını yapıp yola çıkarken yolda karşılaştıkları herkesten dua etmelerini isterler. “Himmet et!” (Himmet kel!) derler. Karşılaştıkları komşuları ise “Himmet Allah’tan.” (Himmet Hexra bo.) diyerek uğurlarlar. Her evden mutlaka en az biri bu gruba katılmalıdır. Katılanlar eli boş gitmezler. Ellerinde lokmalarıyla bu gruba katılırlar. Lokma ya satın alınır ya da evde var olan şeylerden oluşur. Ziyaret dönüşü grup köy halkı tarafından “şıma ziyara ko sera xerame (Hoş geldiniz)” diye karşılanırlar. Ziyarete gidemeyen yaşlılar, hastalar ve hamile kadınlar için kurban etinden lokma getirilir.

Ziyarete çıkmak ifadesi en yaygın kullanılan ifadedir. Çünkü genellikle kutsal mekânların tamamına yakını yüksek noktalardadır. Bu sebepten çıkma ifadesi kullanılmaktadır. Ziyarete çıkınca kurban kesmek, lokma dağıtmak, pişen yemeleri yemek dışında farklı ritüeller gerçekleştirilmektedir. Örneğin tutulan dileğin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini öğrenmek için ziyaretin üzerinde bulunan duvara ya da taşa küçük taşlar alınıp yapıştırılmaya çalışılır. Bir dilek için en fazla üç kere denenir. Daha fazla zorlanmaz. Tutarsa dileğin gerçekleşeceğine tutmazsa dileğin gerçekleşmeyeceğine inanılır. Bunun dışında ağaçlara ip bağlama geleneği de mevcuttur.

Tespit ettiğimiz bir diğer unsur ise yemin ederken veya söz verirken ziyaretin şahit gösterilmesidir. Eğer verilen söze ya da yemin ihlal edilirse şahit gösterilen ziyaretin sözünü tutmayanı cezalandıracağına inanılır. Konuşma sırasında kişi anlattığının doğru olduğunu kanıtlamak için yemin ederken bu ziyaretlerin adı zikredilir.

Varto Alevilerinde tespit ettiğimiz bir diğer unsur ise kutsal zaman anlayışının olamamasıdır. Kutsal mekânların ziyaret edilmesi için kutsal zaman anlayışı mevcut değildir, doğanın ve insanların sosyal hayatlarının uygun olduğu her zaman bu mekânlar ziyaret edilebilir. Genellikle bu zamanlar haziran ve eylül başıdır. Ziyaret topluca yapılan bir ritüel olduğu için genellikle insanların bir arada olduğu tatil dönemleri beklenir.

Sonuç

Ziyaret fenomeni kökeni İslam öncesine kadar uzanan geleneksel halk inancı içinde yer alan bir fenomendir. Varto Alevi köylerindeki ziyaret fenomeni etrafında yaptığımız yapısal tahlillerle ziyaret fenomeni etrafında şekillenen ritüeller ve bu fenomenin tezahürünü ele alıp inceledik. Bu fenomenin; Varto Alevilerinin kültürel, sosyal ve dinî hayatıyla iç içe olduğu ve bunları şekillendirdiği tespit edilmiştir.

Ziyaret inancı günümüzde de bütün canlılığını korumaktadır. Bu inanç İslamiyet'ten önceki inançlardan etkilenmiştir. Günümüzde çok az bir kısmı İslamî ve tasavvufî motiflerle birleştirilmiştir. Özellikle dede ve seyyid mezarlarının bulunduğu kutsal mekânlarla ilgili anlatılan menkıbeler ve kerametler noktasında İslamiyet'teki velî kültüyle benzerlik göstermektedir. Dede, pîr ve seyyid mezarları ziyaret edilip bunlara hürmet gösterilir ve bunlardan medet umulur. Bu mezarlarda yatan veliler ocakzadelerdir. Yaşadıkları dönemde göstermiş oldukları kerametlerle ün salmışlardır. Halk onlara inanmış ve onlara saygı göstermiştir. Bu saygı ölümlerinden sonra da devam etmiştir. Bütün ocakzadelere saygı gösterilir ama keramet sahibi olanlara karşı takınılan tutum daha farklıdır.

Varto Alevilerinde yatır ifadesi kullanılmaz. Bunun yerine seyyid mezarı ifadesi kullanılır. Seyyid mezarları dışında kalan ziyaret yerleri özellikle dağ, taş, ağaç ve suyla ilgili olanlarda tamamen eski inanç izleri görülmektedir. Merkeze uzak ve yakın geçmişe kadar farklı inançlara kapalı olan Varto Alevileri, ziyaret inancı ile ilgili unsurları yaşatmak için İslamlaştırma ya da İslamî unsurlarla kamufler etme çabası içine girmemişlerdir. Denilebilir ki kimliklerinin en önemli parçası olan inanç ve uygulamalar, değişik din ve kültürlerden çok az etkilenerek varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Varto Alevilerinin inanç sistemi içinde yer alan ve bölgede iki yerde mekânı olan en önemli ziyaret Hızır ziyaretidir. Varto dışına çıkan insanlar mekâna bağlı olan kutsallarını yanlarında götürme konusunda oldukça zorlanmışlardır. Kendini sahipsiz ve savunmasız gören insanlar Hızır'ı gittikleri her yere rahatça götürmüşlerdir. Hızır mekândan bağımsızdır ve bu yüzden her daim onların yanında olduğuna inanmışlardır.

Ziyaretin bulunduğu kutsal mekânda kurbanlar kesilir, dualar edilir ve lokmalar dağıtılır. Ziyarete bulunan taşların, ağaçların ve suların kutsal olduğuna inanılır.

Kutsal bu mekânda bulunan her şeye sirayet etmiştir. Bu sebepten ziyaretten alınan teberiklerin de onu alanı koruduğuna inanılır.

Ziyaretler, kutsal olduğuna inanılan mekânlardır. Bu mekânları ziyaret edenler buraya dua etmek, kurban kesmek, sıkıntılarından kurtulmak ve dilek dilemek için gelirler. Kutsal mekânlarda edilen duaların kabul olacağına inanılmaktadır.

Kutsal yerleri ziyaret etmek kişinin psikolojisi üzerinde olumlu etki yaratmaktadır. Kutsal mekânlar genellikle toplu olarak ziyaret edilir. Bu da kişilerin sosyalleşmesini sağlar. Sosyalleşmenin yanı sıra geleneklerin yaşatılması ve kuşaktan kuşağa aktarımı sağlanır.

Ziyaret esnasında görülen inanç ve pratiklerin bir kısmının Anadolu'da yaşayan diğer topluluklarla paralellik sergilediği tespit edilmiştir.

Varto Alevilerinin kültürel, sosyal ve dini yaşamıyla sıkı ilişki içinde olan ziyaret fenomeni tarihsel süreçte resmi ve kitabî dinin bütün olumsuz eleştirilerine ve baskılarına maruz kalmasına rağmen varlığını devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

- AK, Muammer (2018). “Türk Halk Dindarlığı ve Evliya İnanıcı: Sosyolojik Bir Yaklaşım”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*. S. 86. 95-110.
- AKARSU, Bedia (1975). *Felsefe Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKIN, Bülent (2017). “Alevilikte ‘Ocak’: Kavramsal Çerçeveye ve Tarihi Arka Plana Yeni Bir Bakış”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. S. 17/2. 239-264.
- ARSEVEN, Ali D. (1993). *Alan Araştırma Yöntemi*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- ARSLANTÜRK, Zeki (2001). *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metot ve Teknikleri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- AŞIKOĞLU, Nevzat Y.(1998). “Kutsal ve Toplum”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 2. 35-44.
- ATASAĞUN, Galip (2006). “Ziyaret Fenomeni”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 21. 33-60.
- BAYAT, Fuzuli (2007). *Türk Mitoloji Sistemi 2*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- BORATAV, Pertev Naili (1984). *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- COX, James L. (2004). *Kutsalı İfade Etmek Din Fenomenolojisine Giriş (Teori Metot ve Uygulama)*. Çev. Fuat Aydın. İstanbul: İz Yayıncılık.
- DEMİR, Ömer (2007). *Bilim Felsefesi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- DURKHEİM, Emile (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. Çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları.
- ELİADE, Mircea (1991). *Kutsal ve Dindışı*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları.
- ELİADE, Mircea (2005). *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*. Çev. Mustafa Ünal. Konya: Serhat Kitabevi.
- ELMACI, Lütfullah (2017). *Ziyaret Fenomeni ve Din (Kastamonu Seyh Şaban-ı Veli Türbesi Örneği)*. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ERGUN, Pervin (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ERSAL, Mehmet (2016). *Alevilik: Kavramlar ve Ocak Sistemi-Çubuk Havzası Örneği*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- EYÜPOĞLU, İsmet Zeki (1987). *Anadolu İnançları, Anadolu Mitolojisi İnanç-Söylence Bağlantısı*. İstanbul: Geçit Kitabevi.
- FRAZER, James G. (1991). *Altın Dal, Dinin ve Folklorun Kökleri-I*. Çev.: Mehmet H. Doğan. İstanbul: Payel Yayınevi.
- GÖKA, Şenol (2001). *İnsan ve Mekân*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- GÖKBEL, Ahmet (1998). *Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler*. Ankara: AKMB Yayınları.
- GÜÇ, Ahmet (1998). “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”. *Dinler Tarihi*

- Araştırmaları-I (Sempozyum 08-09 Kasım 1996)*. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları 1. 337-353.
- GÜNAY, Ünver (2002). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- GÜNAY, Ünver (2003). “Türk Halk Dindarlığının Önemli Çekim Merkezleri Olarak Dini Ziyaret Yerleri.” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S. 15. 5-36.
- GÜNAY, Ünver; Güngör, Harun (1998). *Türk Din Tarihi*. Kayseri: Laçın Yayınları.
- GÜNDÜZ, Şinasi (2005). *Anadolu’da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- GÜNGÖR, Harun (2012). *Türk Din Etimolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- GÜRSOY, Ülkü (2012). “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı”. *Türk Kültür ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*. S. 61. 43-54.
- İNAN, Abdulkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir (1986). *Taribte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırma*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KARASAR, Niyazi (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- KAYA, Muharrem (2001). “Eski Türk İnanışlarının Türkiye’deki Halk Hekimliğine İzleri”. *Folklor/ Edebiyat*. 2001/1. S. 25. 199- 218.
- KESKİN, Yahya Mustafa (1999). “Turhal, Yeşilyurt ve Sulusaray İlçelerinde Halk Dindarlığının Bir Boyutunu Oluşturan Ziyaret, İnanç ve Uygulamalar”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 4. 185-201.
- KIYAK, Abdulkadir (2012). “Halk Dindarlığı Bağlamında Kutsal Mekân Anlayışı – Baskil Örneği-”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2012/2. C. 1, S. 2. 159-181.
- KOLUKIRIK, Suat; Saraç; İbrahim Halil (2010). “Farklı Dini Gruplarda Kirvelik Geleneği: Sanal Akralığın Dönüşümü Üzerine Bir Araştırma”. *Zeitschrift für die Welt der Türken*. Cilt 2, No. 1. 217-232.
- KÜMBETOĞLU, Belkis (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- NEUMAN, W. Lawrance (2012). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar Cilt I-II*. Çev. S. Özge. İstanbul: Yayın Odası.
- OYMAK, İskender (2002). “Anadolu’da Su Kültünün İzleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S 15/1. 35-55.
- OYMAK, İskender (2002). “Gelibolu Yöresinde Ziyaret Fenomeni”. *Dini Araştırmalar Dergisi*. C. 5, S. 14. 131-148.
- ÖZARSLAN, Metin (2003). “Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü”. *Türkebilg*. S. 5. 94-102.
- PETTAZZONİ, Raffaele (2002). *Tanrıya Dair*. Çev. Fuat Aydın. İstanbul: İz Yayınları.
- ROUX, Jean-Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları.
- SCHİMMEL, Annamarie (1999). *Dinler Taribine Giriş*. Ed. Recep Kibar. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- SEPETÇİOĞLU, Mustafa Necati (2010). *Yaratılış ve Türeyiş Türk Destanı*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- SLATTERY, Martin (2008). *Sosyolojide Temel Fikirler*. Ed. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Sentez Yayınları.

- SUĞUR, Nadir vd. (2009). *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1963.
- TACOU, Constantin (2000). *Din ve Fenomenoloji Mircea Éliade'in Eserlerine Toplu Bakış*. Çev. Havva Köser. İstanbul: İz Yayıncılık
- TANYU, Hikmet (1973). *Dinler Tarihi Araştırmaları*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- TUNCAY, T. (2009). *Genç Kanser Hastalarının Hastalık Deneyimlerinin Güçlendirme Yaklaşımı Temelinde Analizi: Bir Model Önerisi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (2004). *Alevi Bektaşî Kimliği- Sosyo-Antropolojik Araştırma*. 4. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- ÜNAL, Mustafa (1999). *Din Fenomenolojisi Tarihiççe Yöntem Uygulama*. Kayseri: Geçit Yayınları.
- WACH, Joachim (1987). “Din Sosyolojisine Giriş”. Çev. Battal İnandı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*.
- YALÇIN, Hatice (2016). “Alevi Kültüründe Çocuk Yetiştirme ve Kadının Konumu”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. S. 79. 79-94.
- YALÇINKAYA, Fatoş (2008). *Muş'ta Yatırlar ve Yatırlarla İlgili Anlatılan Menkıbeler*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- YAMAN, Ali (2004). *Alevilik'te Dedelik ve Ocaklar -Dedelik Kurumu Ekseninde Değişim Süğrecinde Alevilik-*. İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları.
- YAVUZ, Emrah (2005). *Harput Halk Kültüründe Ziyaret ve Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- YEGİN, İbrahim Hüseyin (2012). “Dini Psikoloji Açısından Kutsal Mekân İnsan İlişkisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 27. 53-91.
- YILDIRIM, Erdal (2010). “Tunceli Yöresi Alevilerinde Geçiş Dönemi İnanç ve Uygulamaları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma” *EKEV Akademi Dergisi*. S. 42. 17-32.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya (2014). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. 5. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

